

Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії в оцінках радянської історіографії сер. 1960-х – 1970-х рр.

Миколенко Дмитро Валерійович

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Дом. тел.: (057) 710-06-40; моб. тел.: (097) 084-49-30; e-mail: dmikolenko@gmail.com

Миколенко Д. В. Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії в оцінках радянської історіографії сер. 1960-х – 1970-х рр. У статті розглянуто особливості висвітлення політичної діяльності С. Стамболова у радянській історіографії періоду середини 1960-х – 1970-х років. Автор приходить до висновку, що внаслідок тісних наукових зв'язків між ученими СРСР і НРБ, а також розширення джерельної й історіографічної бази знайшли своє відображення майже невивчені до того часу питання, пов'язані з біографією видатного болгарського політика. Однак домінування класового підходу в тогочасній науці не дозволила об'єктивно і всебічно розкрити деякі аспекти діяльності С. Стамболова.

Ключові слова: С. Стамболов, радянська історіографія, класовий підхід, марксистська методологія.

Миколенко Д. В. Стефан Стамболов как революционер, политик и государственный деятель Болгарии в оценках советской историографии сер. 1960-х – 1970-х гг. В статье рассмотрены особенности освещения политической деятельности С. Стамболова в советской историографии середины 1960-х – 1970-х гг. Автор приходит к выводу, что в результате тесных научных связей между учеными СССР и НРБ, а также расширения источниковой и историографической

базы нашли свое отражение практически неизученные до того времени вопросы, связанные с биографией выдающегося болгарского политика. Однако доминирование классового подхода в тогдашней науке не позволило объективно и всесторонне раскрыть некоторые аспекты деятельности С. Стамболова.

Ключевые слова: С. Стамболов, советская историография, классовый подход, марксистская методология.

Mykolenko D. V. Stefan Stambolov as a revolutionary, politician and statesman of Bulgaria in the soviet historiography of the middle 1960 – 1970s. The article deals with the features that illuminate the politics of S. Stambolov in Soviet historiography of the middle 1960 – 1970s. The author concludes that due to close scientific relations between the USSR and the PRB scientists and due to extension of sources and historiography the unexplored till that time issues of the biography of the famous Bulgarian politician were considered. However, the dominance of the class approach in the science did not allow to reveal objectively and comprehensively some aspects of activity of S. Stambolov.

Keywords: S. Stambolov, soviet historiography, class approach, marxist methodology.

Стефан Ніколов Стамболов (1854–1895 рр.) – одна з найбільш суперечливих постатей в історії Болгарії. Діяльність цього революціонера і політика отримала неоднозначну оцінку від його сучасників і дослідників. Для одних, він патріот, засновник національної держави, «балканський Бісмарк»; для інших – тиран, узурпатор влади та вискочень. Але безперечним залишається той факт, що це талановита, непересічна й яскрава особистість зі стрімкою вражаючою кар’єрою. Протягом 1873–1876 рр. С. Стамболов брав активну участь у національно-визвольній боротьбі проти османського панування, був членом Болгарського революційного центрального комітету (БРЦК), одним із керівників Старозагорського (1875 р.) і Квітневого (1876 р.) повстань. Після здобуття Болгарією незалежності 1878 р. він регулярно обирався депутатом парламенту,

служив добровольцем в армії під час війни 1885 р. з Сербією, обіймав посаду голови Звичайних народних зборів (1884–1886 рр.), входив до складу Регентської ради (1886–1887 рр.), очолював уряд (1887–1894 рр.) і Народно-ліберальну «стамболовістську» партію (НЛП) у 1886–1895 рр. С. Стамболов відомий як послідовний прихильник революційних методів боротьби за свободу Болгарії, а після визволення від турецького ярма – противник втручання у внутрішні справи Князівства будь-якої з великих держав. Його принципова позиція під час політичної кризи 1886–1887 рр. не дозволила Росії забезпечити контроль над Болгарією, встановивши там слухняну собі владу. Це не подобалося царю Александру III, який врешті-решт у листопаді 1886 р. пішов на розрив дипломатичних відносин з Софією. Надалі С. Стамболов намагався подолати міжнародну ізоляцію, в якій опинилася Болгарія після обрання на її престол Фердинанда Саксен-Кобург-Готського, впроваджував заходи, направлені на вирішення македонського питання шляхом пошуку компромісу з Портою, робив спроби налагодити взаємовідносини з Санкт-Петербургом, займався розбудовою системи державного управління, сприяв модернізації економіки країни, реалізовував соціальну програму. Для втілення у життя своїх задумів він часто вдавався до авторитарних методів, що отримало неоднозначне тлумачення в історичній науці.

В російській дореволюційній історіографії діяльність С. Стамболова практично не досліджувалася, а у не чисельних роботах [4; 11; 19], в яких ця тема порушувалася, вона оцінювалася однозначно негативно. Після Жовтня 1917 р. більшість російських вчених, котрі залишилися на батьківщині, поступово взяли на озброєння марксистську методологію та почали застосовувати її у вивченні історії Болгарії. Змінилася й тематика досліджень. Період кінця XIX – початку XX ст. цікавив радянських болгаристів переважно з точки зору класової боротьби, економічних процесів, міжнародних відносин. Саме у контексті вищевказаних проблем і вивчалася діяльність С. Стамболова. За часів НЕПу на тлі тотальної критики радянськими вченими зовнішнього курсу царської Росії болгарський політик набув цілком позитивних рис борця проти експансії Санкт-Петербурга на

Балканах [2; 13]. Проте у сталінську епоху, коли під тиском влади втручання Росії у внутрішні справи балканських країн почало оцінюватись як виконання особливої місії захисту молодих, ще не достатньо зміцнених держав регіону від австро-угорського й німецького впливу, образ С. Стамболова знову трансформувався у негативний [1]. Історики вважали політика провідником інтересів Берліна і Відня на Балканах, переклавши на його плечі також провину за розрив дипломатичних відносин з Росією у 1886 р. Позитивне значення для розвитку радянської болгаристики мало розпочате на початку 1950-х років розширення наукових зв'язків між вченими СРСР і НРБ, чому сприяло встановлення дружніх двосторонніх відносин на державному рівні. Дослідники отримали можливість працювати з документами болгарських архівів, а також іншими опублікованими та неопублікованими джерелами і, як наслідок, вивчати теми, котрі тривалий час залишалися поза їхньою увагою через недоступність матеріалів. У Радянському Союзі періоду «хрущовської відлиги» з'явилися перші спеціальні роботи [8; 9; 12], присвячені болгарському національно-визвольному руху проти турецького панування. Однак участь С. Стамболова у ньому висвітлювалася поверхово.

Метою даної роботи є аналіз наукових робіт радянських авторів, опублікованих у середині 1960-х – 1970-х рр., в яких докладно розкривається участь С. Стамболова у національно-визвольній боротьбі народу Болгарії проти володарювання Туреччини, а також його управління державою на посадах члена Регентської ради і прем'єр-міністра. До цього часу подібні спроби робилися лише деякими сучасними болгарськими вченими, проте їхні дослідження [5; 6] не вичерпні.

З середини 1960-х рр. відбувалося чергове посилення партійно-державного контролю, що спричинило стагнацію і застій у суспільстві. Аналогічні процеси мали місце і в історичній науці. Вони проявились у ліквідації «нового напрямку» і призупиненні методологічних пошуків. Варто відзначити збереження старих концептуальних установок з незначними поправками та усуненням найбільш одіозних залишків ідеології. Позитивною ж тенденцією періоду «брежнєвського

застою» стало продовження розширення джерельної бази, яка поповнювалася документами не лише з архівосховищ СРСР, а й закордонних установ. Вчені знайомилися з розробками іноземних колег із країн соцтабору. В роботах, присвячених національно-визвольному руху 1870-х років у Болгарії, простежується прагнення до узагальнень на основі опрацювання значного масиву емпіричного матеріалу. Поступово формулювалися аналітичні положення і висновки щодо діяльності С. Стамболова як революціонера.

У 1966 р. захистив кандидатську дисертацію [18], присвячену Квітневому повстанню 1876 р. у Болгарії, відомий львівський вчений-славіст В. П. Чорній. Десять років потому, з нагоди сторіччя збройного виступу, дослідник на матеріалах своєї наукової праці опублікував монографію [17], в якій не змінив власні судження. Автор дає негативну оцінку поведінці С. Стамболова під час квітневих подій 1876 р. Один із лідерів виступу характеризується як непослідовна та нерішуча людина. Його сподівання на зовнішню допомогу після початку збройних сутичок з турецькими військами, на думку В. П. Чорнія, визначалися впливом болгарських емігрантських кіл у Румунії, Росії та інших європейських країнах. Саме ці марні надії призвели до зволікань і, як наслідок, втрати революціонерами дорогоцінного часу. Через невдалі дії С. Стамболова повстання не поширилося на міста Велико Тирново і Горна Оряховиця [17, с. 90-91].

У рецензії [14] на кандидатську дисертацію В. П. Чорнія знаний харківський вчений-болгарист С. І. Сідельніков доповнив образ С. Стамболова: «Він ніколи не був щирим і чесним революціонером. З перших днів своєї участі в організації повстання він залишався кар'єристом і політичним дільцем, для якого це стало лише засобом досягнення особистих задумів». Наостанок рецензент відзначає: «Стамболов нічого не зробив задля підготовки та керівництва і Старозагорського повстання 1875 р, і повстання 1876 р. у Тирновському окрузі» [14, арк. 3].

Діяльність С. Стамболова знайшла відображення у дослідженнях, присвячених темі болгарсько-російських революційних зв'язків другої половини XIX ст. Так, кишинівський вчений К. Поглубко у своїй монографії [10] неодноразово згадує майбутнього прем'єр-міністра Болгарії. Протягом 1870–

1872 рр. С. Стамболов навчався в Одеській духовній семінарії. Саме тоді він став членом підпільного гуртка революційної молоді, тісно пов'язаного з російськими народниками. Спираючись на історичні джерела, К. Поглубко характеризує погляди сімнадцятирічного С. Стамболова. На думку автора, він був послідовним прихильником революційного шляху розв'язання соціальних протиріч. Знайомлячись з роботами відомих ідеологів і практиків анархізму Михайла Бакуніна, Джеймса Гільома й Сезара де Пап, юнак концентрував свою увагу на таких питаннях як причини революції, її стадії, а також умови успіху [10, с. 111].

Історик наводить факти, що дозволяють скласти уявлення про ставлення С. Стамболова до Росії та її царя. Цитата із записної книжки семінариста, на яку посилається історик, влучно розкриває погляди члена революційного гуртка: «Хто з південних слов'ян чекає допомоги від Росії, той нехай згадає про долю Польщі й Малоросії» [10, с. 112]. Своїх переконань він не змінив і після повернення на батьківщину. У відповідь на пропозицію друзів надіслати вітання Александру II у зв'язку з двадцятою річницею його перебування на російському престолі С. Стамболов, відмовившись вшановувати царя, назвав його «мучителем свого народу» [10, с. 112].

Надалі автор зображує С. Стамболова в контексті його революційної діяльності у Болгарії спочатку членом Гюргевського осередку, а пізніше на чолі Рушукського комітету. К. Поглубко вважає, що досвід, який отримав юнак в Одесі, спілкуючись з народниками, став йому в нагоді. Спираючись на чисельні факти, вчений підкреслює, що С. Стамболов застосовував методи пропагандистської роботи російських революціонерів. «Для формування політичної свідомості селян» він разом зі своїми прибічниками «ходив у народ», розповсюджуючи агітаційну літературу [10, с. 195].

Напередодні вересневих подій 1875 р. у Старозагорському окрузі представниками Болгарського революційного центрального комітету (БРЦК), у тому числі й С. Стамболовим, під впливом буржуазних елементів – декого із членів цього керівного органу повстання, було прийнято помірковану, з точки зору дослідника, прокламацію. У ній увага в основному зосереджувалася на

завданнях національно-визвольної боротьби, а от питання про звільнення народу від гноблення та утисків її автори не порушували. До того ж, зазначає К. Поглубко, сам С. Стамболов був прихильником не масового, а незначного за кількістю учасників «часткового революційного виступу», головною метою якого вважав привернення уваги Європи до ситуації у Болгарії та визволення країни за підтримки великих держав. Тому, аналізуючи причини поразки Старозагорського повстання, вчений називає його незлагодженим, передчасним та не підготовленим належним чином, поспіхом організованим лідерами БРЦК.

Розкриваючи точку зору С. Стамболова щодо вирішення земельного питання у Болгарії, історик називає керівника Руцукського комітету «дрібнобуржуазним революціонером». Пропозиції, які той висував, на думку вченого, носили «половинчастий характер», адже створення системи кредитних товариств та виробничих асоціацій для допомоги дрібним власникам не могли сприяти комплексному вирішенню основних проблем на селі.

Простежуючи трансформацію світогляду С. Стамболова після визволення Болгарії, К. Поглубко констатує: «Він все більше проявляв себе як типовий буржуазний діяч. Достатньо швидко від його колишніх народницьких і соціалістичних вподобань нічого не залишилося, окрім негативного ставлення до царського уряду, яке отримало інший характер – Стамболов почав відстоювати інтереси русофобсько налаштованої буржуазії» [Цит. за: 10, с. 272-273].

Тему участі С. Стамболова у національно-визвольній боротьбі продовжив у своїй науковій праці [16] А. А. Улунян. У ній автор звертає увагу на взаємовідносини революціонера з іншими представниками БРЦК. Так, причиною протиріч між С. Стамболовим і Х. Ботевим, дослідник вважає ідеологічну несумісність цих особистостей. Перший займав радикально-буржуазну позицію, виступаючи за черговий, аналогічний Старозагорському, «частковий збройний виступ». Х. Ботев же відстоював революційно-демократичні принципи. На його думку, таке немасове повстання було б швидко приборкане Портою та не створило б необхідного ефекту в Європі. Як зазначає історик, саме вищевказані

розбіжності між лідерами визвольного руху стали однією з передумов розколу БРЦК [16, с. 51].

А. А. Улунян високо оцінив значення Квітневого повстання 1876 р. у національно-визвольній боротьбі болгарського народу, назвавши його прелюдією до російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Організаторам збройного виступу, у тому числі й С. Стамболову, своїми діями все-таки вдалося привернути увагу правлячих кіл Санкт-Петербурга до подій у Болгарії, схиливши їх до активної підтримки південних слов'ян [16, с. 197-198].

На відміну від В. П. Чорнія і С. І. Сідельникова, А. А. Улунян вважає вагомим внесок С. Стамболова в організацію Квітневого повстання. Подібна різниця в оцінці діяльності цієї політичної фігури у радянській історіографії пов'язана із залученням нових історичних джерел, які підтвердили важливу роль революціонера у підготовці збройного виступу 1876 р.

У радянській історіографії 1960-х – 70-х років знайшла відображення й тема політичної діяльності С. Стамболова під час його перебування на чолі держави. Характеризуючи соціальну опору уряду «стамболовістів», київський дослідник О. К. Мартиненко [3] стверджує, що широкі верстви населення Болгарії були незадоволені прем'єр-міністром – у першу чергу його диктаторськими методами реалізації влади і зовнішнім курсом [3, с. 71]. Всупереч антиросійській пропаганді «стамболовістської» газети «Свобода» ставлення болгар до визволительки залишалося позитивним. Вони як і раніше вірили у Росію та в її «доброго царя».

Дослідник визнає, що Санкт-Петербург завдав «великої шкоди двостороннім відносинам з Софією», а його зовнішня політика на Балканах була «такою ж грабіжницькою як і західноєвропейська» [3, с. 73]. Втім, незважаючи на розрив дипломатичних зв'язків у 1886 р., стосунки між народами залишалися дружніми. Впродовж 1887–1895 рр., підкреслює історик, болгарська молодь продовжувала на пільгових умовах здобувати освіту в російських навчальних закладах [3, с. 80].

У своїй статті київський вчений полемізує з американським дослідником Ч. Єславичем [20], який, на думку О. К. Мартиненка, «...намагається згустити фарби на і без того темному фоні відносин між Росією і Болгарією у 1887–

1895 рр.» [Цит. за: 3, с. 73]. Посилення позицій на болгарському престолі князя Фердинанда американський історик характеризує як поразку, завдану С. Стамболовим Росії. Він також стверджує, що протягом усього періоду існування незалежного Князівства Санкт-Петербург використовував болгар в якості розмінної шахової фігури у дипломатичній грі з великими державами. О. К. Мартиненко намагається спростувати вказані тези: «Славів налаштовує читача вороже по відношенню до Росії, котра ототожнюється ним з Радянським Союзом». Подібну паралель київський вчений називає «грубою нікчемною фальсифікацією» [Цит. за: 3, с. 73].

Робота О. К. Мартиненка була написана у розпал «холодної війни», одним із проявів якої стало ідеологічне протистояння СРСР і США. Загалом міжнародна ситуація у світі визначала підходи радянських дослідників до оцінок тих чи інших історичних подій. Так, діяльність С. Стамболова хоча й розглядалася у контексті експансіоністської політики царської Росії на Балканах, все одно оцінювалася вченими як негативне явище, котре мало своїм наслідком погіршення відносин між Софією і Санкт-Петербургом.

І. Л. Пейч у своїй статті [7] порушує одразу декілька дискусійних питань, пов'язаних з діяльністю С. Стамболова: характеризує політичний режим 1887–1894 рр. у Болгарії, визначає причини відставки уряду Народно-ліберальної партії у 1894 р., розкриває наслідки восьмирічного правління «стамболовістів».

Кабінет міністрів С. Стамболова, який проводив яскраво виражену антиросійську політику, на думку дослідника, «ненавиділа переважна більшість болгар». Спираючись на роботи болгарських вчених-марксистів, а також документи з Архіву зовнішньої політики Російської імперії, І. Л. Пейч робить висновок, що опорою «стамболовістського» уряду була Австро-Угорщина і Великобританія. Продовжуючи цю тему, вчений називає іноземні кредити, що їх Болгарія отримувала як правило у Відні, найважливішим засобом допомоги «антинаціональному», за його словами, режиму, оскільки австрійські позики сприяли підкоренню країни інтересам Заходу [7, с. 44]. Ознайомившись з рапортами, донесеннями російського посла у Константинополі О. І. Нелідова,

який упереджено характеризував ситуацію в Князівстві, дослідник констатує: «Підтримка лідера Народно-ліберальної партії була мізерною; її складали п'ять тисяч жандармів та незначна частина офіцерства» [Цит. за: 7, с. 45].

Аналізуючи причини відсторонення кабінету С. Стамболова, І. Л. Пейч відзначає, що головним мотивом для відставки були народні виступи проти влади, які стали результатом різкого погіршення соціально-економічного становища широких прошарків населення [7, с. 46].

Серед наслідків восьмирічного правління С. Стамболова історик називає зниження рівня життя в країні, втрату боєздатності болгарської армії та ускладнення відносин з Росією. Про останнє, за словами дослідника, начебто шкодував сам прем'єр-міністр [7, с. 47].

Деякі висновки І. Л. Пейча є доволі суперечливими. Так, сучасний болгарський вчений Д. Саздов, навпаки, дає високу оцінку соціальному законодавству уряду Народно-ліберальної партії, яке протягом 1887–1894 рр. сприяло підвищенню рівня життя у Болгарії. А що стосується боєздатності армії, то проведена у 1889 і 1891 роках кабінетом «стамболовістів» поетапна її реорганізація лише зміцнила стан збройних сил, адже наприкінці правління С. Стамболова загальна чисельність війська складала не 100 тис., як вказує І. Л. Пейч, а 318 тис. 570 осіб [15, с. 241].

Період середини 1960-х – 1970-х років у розвитку радянської болгаристики характеризувався тісними зв'язками з вченими НРБ і, як наслідок, можливістю розширити джерельну й історіографічну базу досліджень. У результаті майже невивчені до того часу питання діяльності С. Стамболова знайшли своє відображення на сторінках вказаних вище наукових робіт. Серед них – участь революціонера у Старозагорському 1875 р і Квітневому 1876 р. повстаннях, його відносини з представниками народницьких гуртків Росії, еволюція поглядів упродовж 1870-х – початку 1890-х років, розбудова системи держаного управління країни, реалізація економічної і зовнішньої політики очолюваного ним кабінетом міністрів. Однак низка важливих аспектів вказаної теми залишилися поза увагою істориків – це роль С. Стамболова у процесі формування модерної

нації, його соціальна політика, а також спроби уряду «стамболовістів» вирішити македонське питання на користь Болгарії. Подібні прогалини стали наслідком не лише пріоритетності для радянських науковців інших тем для дослідження, а й продовження домінування класового підходу при вивченні болгарського національного руху середини і другої половини 1870-х років та політичного і соціально-економічного розвитку незалежного Князівства, що перешкоджало вченим комплексно й ґрунтовно розглянути діяльність С. Стамболова, його судження з окремих проблем державної політики. «Представник радикально-буржуазного напрямку БРЦК», «русофоб», «натхненник антинародної політики», «провідник інтересів Австро-Угорщини і Німеччини на Балканах» – вказані визначення-штампи міцно закріпилися за С. Стамболовим та продовжували застосовуватися радянськими вченими для його характеристики протягом «брежнєвського застою». Подібна практика заважала вченим об'єктивно сприймати цю особистість.

Примітки

1. *Бейлис А.* К вопросу об историографии русско-болгарских отношений в 80-х гг. XIX ст. / А. Бейлис // Учёные записки Львовского государственного университета. – Львов, 1948. – Т. 10. – Серия истории. – Вып. 3.
2. *Гримм Э.* К истории русско-болгарских отношений / Э. Гримм // Новый восток. – 1924. – Кн. 5.
3. *Мартиненко А.* До історії російсько-болгарських відносин 1887–1895 рр. / А. Мартиненко // Питання нової та новітньої історії. – 1965. – Вип. 2.
4. *Овсяный Н.* Болгария и болгары / Н. Овсяный. – СПб., 1900.
5. *Палангурски М.* България в балканската политика на Русия (1899–1903) / М. Палангурски. – Велико Търново, 1996.
6. *Пантев А.* Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894) / А. Пантев. – София, 1972.

7. *Пейч И.* К истории восстановления дипломатических отношений между Россией и Болгарией в 90-е годы XIX века / И. Пейч // Вестник Московского университета. – 1976. – № 1.
8. *Підлесний М.* Квітневе повстання 1876 року в Болгарії / М. Підлесний // Наукові записки Полтавського педагогічного інституту. – 1959. – Т. 11.
9. *Підлесний М.* Ставлення революційного народництва Росії до Квітневого повстання 1876 р. в Болгарії / М. Підлесний // Учёные записки Харьковского университета. – 1959. – Т. 100 : Труды исторического факультета. – Вып. 7.
10. *Поглубко К.* Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века) / К. Поглубко. – Кишинёв, 1972.
11. *Погодин А.* История Болгарии / А. Погодин. – СПб., 1910.
12. *Подлесный Н.* Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и общественное мнение России : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Харьков, 1963.
13. *Покровский М.* Дипломатия и войны царской России в XIX столетии / М. Покровский. – М., 1923.
14. *Рукописний відділ* Центру болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова. Особистий фонд професора Сідельнікова. – Оп. 1. – Спр. 525. – Арк. 1-6.
15. *Саздов Д.* Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.) / Д. Саздов. – София, 2008.
16. *Улунян А.* Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия / А. Улунян. – М., 1978. – 214 с.
17. *Чорний В.* Героическая эпопея болгарского народа. Апрельское восстание 1876 года / В. Чорний. – Львов, 1976. – 135 с.
18. *Чорний В.* Квітневе повстання в Болгарії 1876 р. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1966.
19. *Ястребовъ Н.* История болгарского народа / Н. Ястребовъ, П. Лавров. – Петроградъ, 1916.

20. *Jelavich C.* Russo-Bulgarian relations, 1892–1896 with particular reference to the problem of the Bulgarian succession / C. Jelavich // JMH. – Chicago, 1952. – Vol. 24. – № 4, December.

Список скорочень

JMH – The Journal of Modern History